

R

**CHƯƠNG TRÌNH KHOA HỌC VÀ CÔNG NGHỆ
CẤP NHÀ NƯỚC KX.06**

ĐỀ TÀI KX.06.14

**NHỮNG NHÂN TỐ PHI KINH TẾ
VỚI SỰ PHÁT TRIỂN**

CHỦ NHIỆM ĐỀ TÀI

PGS.PTS ĐẶNG CẢNH KHANH

CƠ QUAN CHỦ TRÌ ĐỀ TÀI

TRUNG TÂM NGHIÊN CỨU VÀ TƯ VẤN VỀ PHÁT TRIỂN

**VIỆN NGHIÊN CỨU DỰ BÁO VÀ CHIẾN LƯỢC
KHOA HỌC VÀ CÔNG NGHỆ**

HÀ NỘI 1994

2879

Bản trưng

Réu có ai hỏi tôi cái gì ngày nay làm nên sự giàu có của các nước, tôi sẽ trả lời là không phải là khả năng công nghệ hay sức mạnh kinh tế mà là khả năng của các công dân nước ấy bất kể thuộc nguồn gốc, màu da, lãnh thổ hoặc ngôn ngữ tổ tiên nào - thống nhất về một số lý tưởng, nguyên tắc cho phép họ chung sống với nhau.

Federico Mayor
Tổng giám đốc UNESCO

PHÂN MỞ ĐẦU

Trong những năm gần đây, các lý thuyết về phát triển đã tỏ ra quan tâm rất nhiều tới những yếu tố bên ngoài kinh tế. Khái niệm phi kinh tế được dùng nhiều trong các sách báo, tạp chí khoa học và trở thành một đề tài thu hút khá đông đảo các nhà nghiên cứu ở nhiều quốc gia.

Ở nước ta, những mặt phi kinh tế trong chiến lược phát triển và xây dựng đất nước, từ lâu đã được Đảng và Nhà nước ta quan tâm, chú ý đặc biệt. Những vấn đề về hệ tư tưởng, truyền thống, văn hóa, những vấn đề về xây dựng các mối quan hệ bên ngoài kinh tế giữa con người với cộng đồng, giữa cá nhân với cá nhân... bao giờ cũng được đặt ngang tầm với những vấn đề kinh tế. Tuy nhiên nghiên cứu một cách đầy đủ và toàn diện về những vấn đề phi kinh tế với những tính cách như một đối tượng khoa học thì vẫn còn nhiều hạn chế. Điều này không chỉ tạo ra một khoảng trống đáng tiếc trong nghiên cứu khoa học mà còn ít nhiều ảnh hưởng trực tiếp tới những vấn đề quản lý và điều hành các hoạt động thực tiễn.

Với tính cách là một đề tài nghiên cứu cấp Nhà nước, đề tài KX.06.14: "Những nhân tố phi kinh tế với sự phát triển" có thể được coi là một trong những công trình khoa học đầu tiên đặt ra và nghiên cứu một cách toàn diện và hệ thống về những nhân tố phi kinh tế ở nước ta. Chính ý tưởng khoa học đó đã khiến các tác giả nghiên cứu đề tài buộc phải đi sâu tìm hiểu và xử lý những vấn đề lý thuyết và thực tiễn hết sức cơ bản, từ việc làm rõ các khái niệm đến việc phân tích so sánh các dữ kiện cụ thể của thực tiễn, từ việc sưu tầm và tổng hợp các kết quả nghiên cứu trong và ngoài nước về phi kinh tế, đến việc điều tra khảo sát những khu vực và địa bàn cụ thể.

Sau một thời gian dài khẩn trương và tích cực nghiên cứu, đồng thời kết hợp với những đợt sơ kết rút kinh nghiệm nghiên cứu được tổ chức tương đối đều đặn, đề tài đã thu được những kết quả bước đầu. Tuy nhiên, do tính chất mới mẻ và phức tạp của đề tài, quá trình nghiên cứu cũng làm nảy sinh nhiều vấn đề cần phải được đi sâu phân tích, lý giải để làm sáng rõ hơn.

So với nhiều đề tài khác trong Chương trình, đề tài KX.06.14, được đặt ra theo một hướng tiếp cận tương đối mới mẻ cả trên bình diện lý thuyết lẫn thực tiễn. Chính điều đó đã đòi hỏi phải quan tâm rất nhiều tới việc nghiên cứu lý luận. Trước hết, cần phải làm rõ về khái niệm phi kinh tế mà trên thực tế sách báo khoa học ở nước ta cho đến nay vẫn còn đề cập tới một cách rất ít ỏi và nhìn chung thường được hiểu không thống nhất.

Bên cạnh đó, những người nghiên cứu cũng phải làm rõ được vị trí, vai trò của các nhân tố được gọi là phi kinh tế trong sự vận động và phát triển chung của hệ thống xã hội. Có rất nhiều vấn đề được đặt ra ở đây, chẳng hạn như có thực sự tồn tại những mặt phi kinh tế tách biệt khỏi những mặt kinh tế hay không, và nếu có thì ranh giới giữa chúng ra sao, mối quan hệ vừa thống nhất vừa đối lập giữa chúng diễn ra như thế nào trong quá trình vận động và phát triển của xã hội? Những người nghiên cứu cũng cần phân tích rõ những tác động biện chứng giữa kinh tế và phi kinh tế, giải thích mức độ lệ thuộc (như chúng ta vẫn thường hiểu xưa nay) của những nhân tố phi kinh tế vào những nhân tố kinh tế, và quan trọng hơn, đo lường được những tác động ngược chiều của những nhân tố phi kinh tế tới nhân tố kinh tế cũng như tới tổng thể xã hội. Nói một cách cụ thể hơn, tức là nghiên cứu những nhân tố phi kinh tế không chỉ ở sự lệ thuộc vào những nhân tố kinh tế mà còn ở dạng tương đối độc lập, ở sức mạnh nội sinh không thể coi nhẹ của nó đối với sự phát triển.

Nếu phi kinh tế là một khái niệm rộng và phức tạp như đã phân tích ở trên thì vấn đề cũng được đặt ra cho những người nghiên cứu là, bản thân phi kinh tế lại bao hàm những gì, cơ cấu nội tại của nó ra sao, mối liên hệ và sự tác động qua lại của những nhân tố phi kinh tế như thế nào và sau cùng có thể bằng những phương thức nào đo lường được những tác động của những nhân tố phi kinh tế để phát huy được sức mạnh của chúng trong sự vận động của thực tiễn. Đây

là những vấn đề lý thuyết vừa phức tạp vừa trừu tượng nhưng lại hết sức quan trọng đối với việc nghiên cứu những nhân tố phi kinh tế.

Nếu phạm vi của những vấn đề phi kinh tế là hết sức rộng lớn thì nhiệm vụ hàng đầu của những người nghiên cứu về phi kinh tế là phải chọn lựa những phạm vi và đối tượng nghiên cứu một cách hợp lý và xác thực nhất có ý nghĩa nhất với đề tài. Là một đề tài nghiên cứu nằm trong Chương trình nghiên cứu chung về "Văn hóa, Văn minh vì sự phát triển, tiến bộ xã hội", những người nghiên cứu đề tài KX.06.14 đã cố gắng giới hạn phạm vi nghiên cứu trong các vấn đề có liên quan trực tiếp hoặc gián tiếp tới những khía cạnh của văn hóa và văn minh.

Một trong những hướng nghiên cứu quan trọng mà các tác giả nêu lên hàng đầu là phân tích vai trò của các hoạt động tinh thần của con người đối với sự phát triển xã hội. Những hoạt động này theo sự khẳng định của rất nhiều tác giả trên thế giới bao giờ cũng đứng ở vị trí trọng tâm của nhân tố phi kinh tế. Nó không chỉ có sự lệ thuộc mà còn có sự độc lập tương đối và sáng tạo đối với các hoạt động kinh tế thuần túy. Bởi vậy việc nghiên cứu nhằm điều chỉnh và sáng tạo các mô hình tư duy mới là vô cùng cần thiết đối với sự định hướng trong tương lai. Đi theo hướng tư duy này, những người nghiên cứu đề tài đã rất coi trọng việc phân tích diễn biến các trào lưu tư tưởng mới, các lý thuyết và mô hình phát triển, tìm hiểu tính xác thực của chúng trong sự vận hành của thực tiễn. Nghiên cứu kinh nghiệm phát triển của các nước tiên tiến và những bài học tích cực cũng như tiêu cực của chúng, được ghi lại trong các sách báo khoa học.

Trong các lý thuyết về phi kinh tế, vai trò của nhân tố truyền thống, đặc biệt là di sản về tổ chức, điều hành và quản lý xã hội, những nền tảng cơ bản của văn hóa truyền thống, tín ngưỡng dân gian, phong tục tập quán, tâm lý dân tộc bao giờ cũng chiếm một vị trí không thể thiếu được. Giải pháp truyền thống bao giờ cũng là nội dung cơ bản của giải pháp phi kinh tế trong các chiến lược phát triển. Những bài học về việc nhân lên sức mạnh của nhân tố truyền thống trong xã hội hiện đại ở nhiều nước tiên tiến như Nhật Bản và một số nước công nghiệp mới ở châu Á (NICs) đã làm tăng thêm sự chú ý trong nghiên cứu về phi kinh tế.

Về phương diện này, ngay từ khi xây dựng các chuyên đề nghiên cứu cụ thể, ban chủ nhiệm đề tài KX.06.14 đã coi việc nghiên cứu nhân tố truyền thống như là một trong những hướng quan tâm chủ chốt của đề tài. Ở đây có rất nhiều vấn đề cần phải được phân tích làm sáng tỏ. Trước hết là việc tìm hiểu những bài học thực tiễn trong việc sử dụng giải pháp truyền thống để thúc đẩy sự phát triển ở các nước có hoàn cảnh địa lý và văn hóa gần gũi với nước ta, trên cơ sở đó rút ra những nguyên tắc và định hướng cơ bản về mặt lý thuyết. Mặt khác, sự phân tích về vai trò của nhân tố truyền thống cũng đòi hỏi phải đo lường được tác động của nó trong chính thực tiễn. Tức là, nói một cách cụ thể, phải có sự điều tra và khảo sát thực tiễn. Cần phải làm sáng tỏ các chiều tác động khác nhau của các di sản quá khứ vào xã hội đương đại để tránh được sự quay lại của những hủ tục lạc hậu của quá khứ trong khi tìm kiếm những động lực để hướng tới tương lai. Hướng nghiên cứu này đòi hỏi một loạt những vấn đề cần phải đi sâu như: vai trò của hệ tư tưởng truyền thống Việt Nam trong việc tổ chức xã hội, những đặc trưng của xã hội cộng đồng và vai trò của nó trong sự phát triển xã hội, những vấn đề về văn hóa dân gian, tín ngưỡng, phong tục tập quán trong những điều kiện vận hành của xã hội hiện đại, việc phát huy những mặt tích cực, khắc phục những mặt tiêu cực của quá khứ để hiện đại hóa đất nước... Đây là những mảng đề tài rộng và phức tạp nhưng lại không thể thiếu được trong những nghiên cứu về phi kinh tế.

Ngày nay, những khía cạnh về xã hội và con người ngày càng có ý nghĩa quan trọng đối với các chiến lược phát triển. Sự điều chỉnh các mối quan hệ xã hội giữa các giai cấp và tầng lớp xã hội, xây dựng một cơ cấu xã hội phù hợp với cơ cấu kinh tế, hình thành những chuẩn mực và định hướng giá trị mới, củng cố các mối quan hệ gia đình, kiến tạo một môi trường xã hội thuận lợi để mỗi cá nhân có thể phát huy tốt nhất những khả năng sáng tạo của mình là những nhân tố không thể thiếu được đối với sự phát triển. Xây dựng một nền tảng văn hóa và học thức hướng tới những mục tiêu nhân đạo đối với con người là điều không thể thiếu được đối với con người là điều không thể thiếu được đối với một xã hội hiện đại. Đây là một trong những lĩnh vực nghiên cứu phi kinh tế quan trọng cần có sự đầu tư nghiên cứu sâu sắc.

Nếu tôn giáo là một hiện tượng đặc biệt trong tư duy của nhân loại thì hoạt động tôn giáo cũng là một nhân tố phi kinh tế khách quan và quan trọng đối với sự phát triển. Ban chủ nhiệm đề tài KX.06.14 coi việc tiếp cận những vấn đề tôn giáo và phát triển là một hướng nghiên cứu quan trọng. Cần phải xác định rõ những vấn đề như vị trí và vai trò của tôn giáo hiện nay đối với công cuộc xây dựng và phát triển đất nước, làm thế nào để phát huy được những mặt tích cực, hạn chế những mặt tiêu cực của tôn giáo trong sự vận động đi lên của thực tế xã hội. Những nguyên nhân kinh tế xã hội nào đã khiến cho ngày nay việc này sinh và mở rộng phạm vi hoạt động của tôn giáo có phần mạnh mẽ hơn trước. Đây là một vấn đề phức tạp, một hướng nghiên cứu cần có sự đầu tư sâu sắc và lâu dài. Tuy nhiên dưới góc độ nghiên cứu phi kinh tế, đề tài không tập trung vào nội hàm của vấn đề tôn giáo mà chỉ phân tích tôn giáo như là một nhân tố của sự phát triển.

Trên cơ sở những định hướng nghiên cứu đã được phân tích như trên, đề tài KX.06.14 đã tập hợp được một đội ngũ những nhà nghiên cứu, những chuyên gia có kinh nghiệm ở một số cơ quan, tổ chức, viện khoa học ... tham gia trực tiếp vào việc triển khai nghiên cứu. Đề tài cũng hợp tác chặt chẽ với một số địa phương cơ sở như Hà Bắc, thành phố Hồ Chí Minh để có điều kiện nghiên cứu, điều tra, phân tích thực tiễn. Dưới đây là một số công việc nghiên cứu chủ yếu đã được tiến hành.

So với những hướng nghiên cứu khác, hướng nghiên cứu lý thuyết của đề tài đã được triển khai sớm, ngay từ giai đoạn xây dựng và hoàn thiện đề cương nghiên cứu. Các cán bộ nghiên cứu của đề tài đã tập hợp được hệ thống thư mục nghiên cứu về phi kinh tế để hệ thống hóa lại tư liệu lý thuyết hiện có làm cơ sở cho việc đi sâu hơn vào những lĩnh vực khác.

Trên cơ sở những tài liệu đã được sưu tầm, Ban Chủ nhiệm đề tài đã tiến hành tuyển chọn, biên soạn và 11 tài liệu của nước ngoài có liên quan đến những vấn đề phi kinh tế. Chẳng hạn như: "Hệ tư tưởng truyền thống và sự phát triển kinh tế - Một giải pháp phương Đông" của Hung-Chao-Tai, "Các nhân tố văn hóa-xã hội trong sự phát triển kinh tế" của Martin Buscher, "Hệ tư tưởng truyền thống và công cuộc hiện đại hóa nước Nhật" của Kuo hui Tai... Các tài liệu nói

trên đều đã được biên soạn, hiệu đính và in làm tài liệu tham khảo cho các tác giả nghiên cứu đề tài và đã được đánh giá là những tài liệu tốt, có giá trị khoa học cao. Hiện nay Ban Chủ nhiệm đề tài đang có kế hoạch tập hợp các tài liệu này để xuất bản công khai phục vụ các nhà nghiên cứu, các nhà quản lý cùng những người quan tâm.

Cùng với việc sưu tầm và tập hợp tư liệu nghiên cứu, Ban Chủ nhiệm đề tài cũng đã tổ chức nhiều buổi sinh hoạt khoa học để trao đổi lấy ý kiến các chuyên gia về những vấn đề có liên quan đến lĩnh vực phi kinh tế, xây dựng và xác định được hệ thống những khái niệm cơ bản phục vụ nghiên cứu. Ban Chủ nhiệm đề tài cũng mời một số chuyên gia tới báo cáo trao đổi về một số lĩnh vực nghiên cứu cụ thể, chẳng hạn như vai trò của văn hóa truyền thống trong phát triển, một số vấn đề về văn hóa làng xã, về tôn giáo...

Xác định rõ tầm quan trọng của những nghiên cứu, điều tra thực tiễn đối với đề tài, Ban Chủ nhiệm đề tài đã dành một khoản kinh phí đáng kể cho công việc nghiên cứu tại các địa phương, cơ sở. Ban Chủ nhiệm đề tài đã cử nhiều đoàn công tác đi nghiên cứu tại Thanh Hóa, Quảng Ninh, Hà Bắc, Hà Tĩnh và Thành phố Hồ Chí Minh. Đặc biệt, Hà Bắc với tính cách là một tỉnh có truyền thống về văn hóa đã được chọn làm địa bàn khảo sát sâu. Ban Chủ nhiệm đề tài đã ký hợp đồng nghiên cứu với nhóm chuyên viên nghiên cứu của tỉnh Hà Bắc triển khai nghiên cứu đề tài nhánh "Những nhân tố phi kinh tế với sự phát triển - từ thực tiễn nghiên cứu Hà Bắc". Đề tài được tiến hành theo nguyên tắc kết hợp với những nghiên cứu lý thuyết tại Trung ương với những phân tích thực tiễn, cụ thể tại địa phương để làm rõ những quan điểm, giả thuyết nghiên cứu được đặt ra từ đề cương đã được thông qua. Nhóm nghiên cứu tại Hà Bắc đã hoàn thành về cơ bản công việc nghiên cứu, biên soạn được 150 trang viết.

Đầu năm 1994, Ban Chủ nhiệm đề tài cũng đã tổ chức một đợt điều tra xã hội học, khảo sát, phỏng vấn sâu bằng bảng hỏi tại một địa bàn vùng Bắc Ninh, Hà Bắc (làng Thổ Hà). Đoàn khảo sát thuộc đề tài đã phát 250 phiếu điều tra tại các hộ gia đình của địa phương. Kết quả điều tra được xử lý trên máy vi tính và phát hành như một tài liệu tham khảo. Tài liệu phân tích thực tiễn này đã góp phần lý giải nhiều vấn đề lý luận mà những người nghiên cứu đề tài đã đặt ra.

Các nghiên cứu của đề tài đã được tập hợp và biên soạn lại trên 1.000 trang viết với sự tham gia của nhiều tác giả. Phần báo cáo dưới đây chỉ là những tóm lược các ý kiến, luận điểm và khuyến nghị cơ bản của những người nghiên cứu. Nếu những nghiên cứu trong thời gian vừa qua của đề tài đã đưa đến những kết quả bước đầu thì chính nó cũng mở ra rất nhiều vấn đề mới cần phải phân tích sâu hơn. Trong phạm vi một đề tài nghiên cứu cấp nhà nước với nguồn kinh phí và thời gian còn hạn chế, đề tài KX.06.14 đã chưa có điều kiện để phân tích nhiều mặt của vấn đề phi kinh tế. Bởi vậy, mặc dù những người nghiên cứu đã có những nỗ lực rất lớn nhưng những kết quả nghiên cứu vẫn chưa thể đáp ứng được ngang tầm với những đòi hỏi thực tiễn của vấn đề phi kinh tế. Những người nghiên cứu mong mỏi Nhà nước có một chương trình nghiên cứu toàn diện và đầy đủ hơn về những nhân tố phi kinh tế, tiếp tục triển khai nghiên cứu sâu sắc hơn những mặt vấn đề mà đề tài KX.06.14 mới chỉ có điều kiện vạch ban đầu.

PHẦN I

PHI KINH TẾ VỚI SỰ PHÁT TRIỂN NHỮNG NHẬN THỨC LÝ LUẬN

1. Phi kinh tế và phát triển

Những lý thuyết phát triển hiện đang có xu hướng giảm bớt các quan tâm chú ý - mà có thời đã là trọng tâm cơ bản của những lý thuyết này - đối với những vấn đề thuần túy kinh tế. Các nhà kinh tế học, mới gần đây thôi còn không cảm thấy áy náy bản khoăn gì khi chiếm giữ một vị thế quan trọng nhất trong việc xây dựng các lý thuyết phát triển thì nay đang tỏ ra khá lúng túng thậm chí đôi khi còn bất lực trước việc lý giải những vấn đề phức tạp từ hiện thực của sự phát triển xã hội.

Xã hội, không chỉ là sự vận hành của một hệ thống kinh tế mà còn là một tổng thể phức hợp những mối quan hệ tương tác, gắn bó hữu cơ, một sản phẩm của lịch sử mà các dấu ấn của nó được kết tụ lại trong từng tế bào của xã hội đương đại tạo nên cái mà người ta đang và sẽ còn phải tranh luận với nhau nhiều hơn nữa - khái niệm văn hóa. Phát triển xã hội, bởi vậy, không đồng nhất với phát triển kinh tế mà là sự phát triển tổng thể. Những nhân tố dẫn tới phát triển bởi vậy cũng còn ở cả những phạm vi ngoài kinh tế mà trong những điều kiện và hoàn cảnh nhất định lại có thể đóng vai trò như là sự chủ đạo cho chính sự phát triển kinh tế cũng như sự phát triển nói chung.

Thủ tướng Singapore Goh Chok Tong tại cuộc mít tinh quần chúng nhân dịp Quốc khánh 21-8-1994 đã khẳng định về sự phát triển của nước ông là "Đề tiếp tục thành công, chỉ có chính sách kinh tế đúng không đủ. Những yếu tố phi kinh tế khác cũng quan trọng - ý thức về cộng đồng và dân tộc, nhân dân cần cù, kỷ luật, những giá trị tinh thần và mối quan hệ gia đình vững chắc ... Cái đưa Singapore tiến lên không thể chỉ là chủ nghĩa vật chất thuần túy, và việc chạy